

УДК 94:329.7(4)«1932»

Пан'європейський рух у 1932 р.: проекти європейської єдності

Корочанська Анна Олександрівна

В статті аналізується діяльність пан'європейського руху у 1932 р. Звертається увага на такі проекти європейської єдності: ідеї економічного об'єднання країн Європи, проект Європейської партії, Меморандум Р. Куденхове-Калергі щодо перегляду Версальського договору.

Ключові слова: III Європейський конгрес, Європейська партія, Р. Куденхове-Калергі.

Корочанская Анна. Панъевропейское движение в 1932 г.: проекты европейского единства. В статье анализируется деятельность панъевропейского движения в 1932 г. Обращается внимание на такие проекты европейского единства: идеи экономического объединения стран Европы, проект Европейской партии, Меморандум Р. Куденхове-Калерги относительно пересмотра Версальского договора.

Ключевые слова: III Европейский конгресс, Европейская партия, Р. Куденхове-Калерги.

Korochanska Anna. Pan-European movement in 1932: Projects of European Unity. The article deals with the activities of the pan-European movement in 1932. The author pays attention to such projects of European unity: the idea of economic unification of Europe, the project of the European Party, the Memorandum of the revision of the Versailles Treaty by R. Coudenhove-Kalergi.

Keywords: the III European congress, the European Party, R. Coudenhove-Kalergi.

Пан'європейський рух розгорнувся на теренах Європи з 1924 р. в підтримку ідей Р. Куденхове-Калергі щодо об'єднання країн континенту в економічний та політичний союз. До 1932 р. рух встиг охопити всі європейські країни, провести два загальні заходи (I та II Пан'європейські конгреси 1926 та 1930 рр.), а також надати підтримку ініціативі А. Бріана щодо створення союзу європейських держав в рамках Ліги Націй. 1932 р. в діяльності пан'європейського руху традиційно пов'язують із III Європейським конгресом та спробою створення континентальної Європейської партії. Крім того, 1932 р. відзначився проектом Р. Куденхове-Калергі щодо перегляду Версальського договору 1919 р.

До аналізу проблем пов'язаних із діяльністю пан'європейського руху звертаються як українські, так і зарубіжні вчені. В українській

історіографії до вивчення різних аспектів пан'європейської проблематики звертаються В. Газін [2], А. Бредіхін [1], А. Мартинов та С. Віднянський [4] тощо. Комплексне дослідження питання розвитку європейської ідеї роблять російські дослідники О. Панаріна [5], О. Чубар'ян [15] тощо. В історіографії 1932 р. часто асоціюють із початком занепаду пан'європейського руху у зв'язку із складними економічними та політичними умовами на континенті. Низка дослідників не вивчають діяльність руху після цього року, вважаючи його досягнення в подальші роки незначними у зв'язку із припиненням діяльності німецької секції Пан'європейського союзу (Ф. Т'єрі) [17]. Інші дослідники (А. Громова [3], А. Цигерхофер-Преттенталлер [18], К. Орлук [16]) навпаки, зосереджуються на діяльності руху в 1930-ті рр. у зв'язку із зміною його пріоритетних напрямків.

Отже, однозначним є те, що 1932 р. в історії пан'європейського руху в міжвоєнний період був важливим. Однак, залишається невизначеним, чи події цього року означали занепад руху за Пан-Європу, чи було відкрито нові перспективи та новий етап в його розвитку.

Мета даної статті – визначити якісні зрушення, які відбулися в ідеології та діяльності пан'європейського руху, а також визначити причини та наслідки цих змін. До аналізу були залучені документи, що зберігаються в РДВА, серед яких: програма, протоколи та резолюції III Європейського конгресу [10; 11], програма Європейської партії та матеріали переписки з приводу її організації [6; 7; 8; 9], текст Меморандуму Р. Куденхове-Калергі щодо перегляду Версальського договору [12].

III Конгрес Пан'європейського союзу проходив в Базелі 1 – 4 жовтня 1932 р. [10, с.1]. Організатори цього заходу поклали на нього великі надії, особливо з урахуванням складних політичних та економічних умов, в яких знаходилась Європа.

Зодного боку, Велика депресія, що розпочалася в 1929 р., мала руйнівні наслідки для економіки європейських країн. Як наслідок – соціально-економічна нестабільність та замикання країн на вирішення власних внутрішніх проблем. З іншого боку, на політичній арені Німеччини посилюється вплив націонал-соціалістів, зовнішньополітична програма яких була спрямована на відновлення могутності цієї країни [18, с.198].

Світова економічна криза 1929 – 1933 рр. дала поштовх для погіршення франко-німецьких відносин. По-перше, в березні 1931 р. була розпочата робота по впровадженню пакту про митний союз Австрії та Німеччини, відомого як план Куртіуса-Шобера. Він передбачав уніфікацію тарифів та митного законодавства двох країн. Канцлер Австрії Й. Шобер вважав цей проект першим кроком до митного союзу на континенті. Французька спільнота сприйняла цей проект як початок аншлюсу Австрії та німецького панування в Європі [17, с.142]. По-друге, в лютому 1932 р. розпочала свою роботу конференція по роззброєнню

в Женеві, під час якої французькою стороною був запропонований план створення міжнародної армії під егідою Ліги Націй. Німецькою стороною план був сприйнятий як спроба встановлення французького військового контролю на континенті [13, с.226]. По-третє, згідно рішень Лозаннської конференції Німеччина припинила виплату репарацій [13, с.225]. Крім того, в 1933 р., через рік після смерті А. Бріана, невдачею завершилася його ініціатива щодо створення європейської федерації, була завершена робота комісії по цьому питанню в рамках Ліги Націй [5, с.119].

Всі ці події мали негативні наслідки для пан'європейського руху. По-перше, після того як Р. Куденхове-Калергі в одній із своїх статей підтримав план Куртіуса-Шобера, відійшов від руху Е. Еррію, який був лідером французької пан'європейської секції. Він відмовився від участі у III Європейському конгресі, не підтримав ідею утворення Європейської партії. Е. Еррію підтримали багато учасників французької секції Пан'європейського союзу [16, с.31-32]. По-друге, в Німеччині посилювались націоналістичні рухи та ідеї, які входили в протиріччя із основними положеннями Пан-Європи. У сукупності із внутрішніми протиріччями ідеологічного та організаційного характеру серед прихильників пан'європейського руху, це спровокувало масовий відтік учасників. Після приходу до влади Гітлера у січні 1933 р. діяльність німецької секції Пан'європейського союзу остаточно припинилася.

Ці негативні тенденції відобразилися на роботі Конгресу в Базелі. Як і під час проведення попередніх двох конгресів (в 1926 р. у Відні та в 1930 р. в Берліні) Р. Куденхове-Калергі намагався заручитися підтримкою офіційних політиків-високопосадовців. Однак, на Конгресі 1932 р. офіційно була представлена лише Швейцарія і тільки тому, що захід приходив на її території [18, с.212-213].

Основними темами конгресу стали наступні: організація Європейської партії; проблеми економічної співпраці країн континенту; проект перегляду Версальського договору [10; 11].

Серед усіх питань під час конгресу значна увага приділялася проблемам економічної співпраці європейських держав, що пояснювалося пошуком шляхів виходу з економічної кризи.

Головна вимога для реконструкції європейської економіки – усунення торгівельних бар'єрів та початок загального зниження тарифів. Окремі учасники назвали зниження тарифів єдиним способом для політичного взаєморозуміння в Європі. У перспективі європейська співпраця могла перерости до світової економічної співпраці [10, с. 120].

Г. Фюрстенберг, власник Берлінського торгівельного акціонерного товариства, головними перепонами до утворення валютного союзу Європи назвав воєнну та політичну боротьбу між країнами континенту. Політична співпраця європейських країн зробить можливими організацію низки грошово-кредитних заходів, які в перспективі призведуть до

виникнення валютного союзу. В далекоглядній перспективі він також бачив можливим створення європейської валютної одиниці, яка б стала основою для європейського валютного союзу [10, с.123-125].

І. Трочер, президент французького комітету та міжнародного комітету Європейського митного союзу, навів декілька можливих планів виходу Європи з кризи. По-перше, він запропонував створити митний союз, наслідуючи ідеї Е. Клементеля: за допомогою регіональних угод поступово Європа може сподіватися на досягнення єдності. Провідну роль в цій роботі мали на себе взяти Німеччина та Франція в згоді із Великою Британією. По-друге, можливо було втілити план 5-річки Л. Коке, згідно якому в перший рік між державами, що підписали план, мало бути укладене митне перемир'я. В наступні роки мало відбуватися поступове зниження тарифних бар'єрів. Крім того мав бути утворений фонд для компенсації збитків галузям, які можуть постраждати від зниження тарифів. План мав бути прийнятий сумісно Францією та Німеччиною, щоб уникнути звинувачень у спробах встановити гегемонію однієї країни на континенті [10, с. 146-149].

Багаторазово наголошувалося, що з усіх провідних європейських країн від кризи найбільше постраждала Німеччина. Реалізація пропонованих проектів поряд із зниженням репараційних виплат мали допомогти країні вийти з кризи.

В європейській спільноті звучали різні відгуки щодо конгресу. З одного боку, його вітали як нову форму європейської співпраці, вказували на його позитивну роль в економічній співпраці країн Європи. З іншого боку, вказували на його театралізованість, велику кількість перебільшених космополітичних ідей, відсутність конкретних результатів [18, с. 216-217].

Одним з найважливіших результатів конгресу була спроба створення Європейської партії. Вона мала стати надпартійною та надурядовою організацією, яка б об'єднала зусилля усіх демократичних політичних сил для досягнення спільної мети, для спільної боротьби проти загрози війни з боку крайніх націоналістів та загрози революції з боку комуністів [3, с. 55-56].

Програма партії відповідала основним завданням пан'європейського руху, а також була доповнена політичними та соціальними вимогами. Вона закликала до створення Сполучених Штатів Європи як федеративного та митного союзу, який буде включати федеративний суд та армію, а також спільну валюту. Цей новоутворений союз мав проводити спільну мирну політику. Крім того програма передбачала гарантії незалежності, безпеки та рівних прав для всіх європейських країн, яке мало бути досягнутим через перегляд Версальського договору 1919 р. [6, с. 2-3].

У відношенні економіки вона пропонувала створення кооперативної палати для координації виробництва та подолання класової боротьби [6, с. 3].

Щодо ведення внутрішньої політики пропонованого об'єднання європейських держав програма закликала до гарантій індивідуальної свободи, усіх релігійних кредо та приватної власності від терору [6, с. 3].

В сфері пропаганди перед Європейською партією ставилося завдання поширення ідеї європейської єдності серед широких верств населення [6, с. 3].

Ідея створення Європейської партії означала відхід від концепції реалізації Пан-Європи «зверху», через підтримку визначних політиків. Намітився новий шлях до реалізації мети пан'європейського руху – через завоювання мас, через передвиборчу агітацію політичних партій. Крім того, відбулися зміни в стратегії втілення ідеї європейського об'єднання. До 1932 р. Р. Куденхове-Калергі робив ставку на органи виконавчої влади, що виявлялася в особистих зустрічах та переписці із представниками урядів європейських країн. Проявом цього також була ініціатива А. Бріана в Лізі Націй як спроба міжурядової співпраці щодо об'єднання європейських країн. Ідея створення Європейської партії означала включення до фокусу уваги в питанні реалізації Пан-Європи також законодавчих органів влади країн.

Однією з головних проблем стало питання лідера, який очолить партію. Р. Куденхове-Калергі відправив листи-запрошення очолити партію 12 потенційним кандидатам, промисловцям і банкірам, які були прихильниками його ідей та не належали до жодної політичної партії [9, с. 115]. Найчастіше свою відмову пояснювали нежиттєздатністю такої партії, її неспроможністю вирішити внутрішні справи держав (наприклад, безробіття). Її програму називали занадто поверхневою, щоб інтегруватися у внутрішнє життя кожної держави, поєднати їх різні інтереси [9, с. 224; 8, с. 34].

Інша проблема полягала у відсутності джерел фінансування. У зв'язку із економічною кризою та після посилення влади націонал-соціалістів в Німеччині фінансові вливання в Пан-Європу припинились (головними спонсорами її були саме німецькі промисловці) [16, с. 32-35].

Не дивлячись на невирішеність питання лідера партії, велика кількість листів в підтримку такої організації приходила від рядових європейців з усіх кутків Європи. Така увага була пов'язана із жвавим обговоренням конгресу в Базелі, ідеї створення Європейської партії та її програми в пресі [7, с. 37, 41, 135]. Європейці в своїх листах до керівництва Пан'європейського союзу висловлювали сподівання, що об'єднана Європа стане захистом від агресивного націоналізму, фашизму, нацизму та комунізму, а також забезпечить мирне майбутнє. В створенні Європейської партії вони бачили надію на вихід з економічної кризи. Ідея європейського митного союзу була підтримана багатьма. Захист миру на континенті та європейський митний союз – дві головні мети Європейської партії, на думку рядових європейців. Листи до

пан'європейських центральних органів приходили не лише від окремих осіб, але і від цілих організацій, готових у повному складі приєднатись до Європейської партії (наприклад, Німецька культурна партія, Німецька радикально-демократична партія) [7, с. 58, 92].

У зв'язку із обговоренням організації Європейської партії багаторазово піднімалося питання її ставлення до нацизму та фашизму. В цьому відношенні спостерігається цікава тенденція. З одного боку, членами Пан'європейського союзу фашизм та нацизм засуджувались як прояв націоналістичного мілітаризму, несумісного із ідеєю збереження миру на континенті [16, с.39-41]. З іншого боку, часто наголошувалося на необхідності звертатися до уроків нацистської пропаганди, методи якої дозволили НСДАП завоювати підтримку мас за відносно короткий термін [11, с. 45-46]. Взагалі, не всі пан'європейці були проти фашизму, оскільки питання про форму правління було другорядним. Важливішими були питання миру та економічної стабільності.

Далеким від визначеності було питання політичної приналежності заохочених до вступу в партію. Р. Куденхове-Калергі робив ставку на соціал-демократичні та ліберальні партії європейських країн, натомість радикальні праві та ліві партії ставилися в опозицію [11, с. 46]. Однак, серед відповідей у підтримку Європейської партії були і листи від членів радикальних партій. [16, с.40].

Ідея Європейської партії, не дивлячись на її новаторство та підтримку пан'європейцями, не була втілена у життя. Головна причина цього – її слабка підтримка у Франції (у зв'язку із конфліктом Р. Куденхове-Калергі із Е. Еррію), а також прихід до влади в Німеччині нацистів, що унеможливило подальшу діяльність пан'європейського руху в цій країні.

Одним із знакових проєктів, проголошених на III Європейському конгресі, був Меморандум Р. Куденхове-Калергі про перегляд Версальського договору [12]. Це було знаковим зрушенням в пан'європейському русі, оскільки до кінця 1920-х років його прихильники, хоч і критикували післявоєнні домовленості, але не здійснювали ніяких конкретних кроків до їх перегляду. Низка прихильників пан'європейського руху взагалі виступали за непорушність умов мирних договорів (переважно у Франції).

Необхідність перегляду Версальського договору Р. Куденхове-Калергі пов'язував із двома проблемами, які стосувались Німеччини, та, як наслідок, становили загрозу для миру в Європі. Першою проблемою було питання честі Німеччини, яке включало провину за війну, позбавлення країни низки територій та статусу колоніальної держави, одностороннє роззброєння, непомірні репарації. Друга проблема була пов'язана із питанням життя в Німеччині, під яким розумілось наступне: перенаселення, потужна промисловість, вузький внутрішній ринок, бідність ресурсами, відсутність колоній, послаблення впливу

на світових ринках [12, с. 7-8]. Р. Куденхове-Калергі наголошував на необхідності мирного перегляду умов Версальського договору та низки поступок Німеччині, щоб попередити революційний вибух в країні та силове вирішення питання.

Р. Куденхове-Калергі бачив вихід для Німеччини у створенні та розвитку потужного європейського ринку. За такої умови для країни відкрився б рух товарів та сировини в двох напрямках: до сільськогосподарських країн Східної Європи та в колонії європейських держав [12, с.8-9].

Р. Куденхове-Калергі наголошував на частковості перегляду договору. По-перше, критерієм для нових домовленостей мали стати ті позиції 14 пунктів В. Вільсона, принципи яких були порушені в мирному договорі [12, с.10-13].

По-друге, Р. Куденхове-Калергі передбачав, що не усі держави, що підписали Версальський договір, зацікавлені в його перегляді. Тому можливий лише перегляд шляхом підписання нових домовленостей із окремими країнами. Початком мав стати франко-німецький пакт [12, с.15].

В Меморандумі про перегляд Версальського договору Р. Куденхове-Калергі висловив наступні побажання та пропозиції щодо франко-німецької співпраці:

- по-перше, знизити мита, налагодити співпрацю в напрямку політики вільної торгівлі в Європі, виступити за ліквідацію новоутворених митних кордонів в басейні Дунаю;
- по-друге, надати взаємні гарантії безпеки, що дозволить взаємне рівномірне та широке роззброєння;
- по-третє, домовитися про співпрацю в колоніальній Африці, віддати під Німецьке врядування Камерун і Того;
- по-четверте, через арбітраж встановити рівень німецьких репараційних виплат, обмежити німецькі платіжні зобов'язання перед Францією;
- по-п'яте, проводити сумісну працю над польсько-німецьким порозумінням. Конкретні пропозиції з цього приводу були такі: через економічну співпрацю та територіальну угоду забезпечити вільний вихід Польщі до моря (Гриня), а також забезпечити прямий зв'язок Німеччини із Східною Пруссією через приєднання Данцига до Німеччини [12, с.17-18].

Внаслідок перегляду Версальського договору між Францією та Німеччиною мала вестись спільна економічна та військова політика, зовнішньополітична діяльність.

В цілому Меморандум був спрямований за задоволення переважно Німецьких інтересів та потреб, які були обмежені Версальським договором. В інтересах Франції була можливість підтримати мир та безпеку внаслідок подібного перегляду післявоєнних домовленостей.

а також перспектива розширення торгівельних ринків та налагодження співпраці із Німеччиною. Як наслідок – мир та економічне процвітання усіх зацікавлених сторін.

Реалізація положень Меморандуму мала стати, на думку Р. Куденхове-Калергі, допомогою та підтримкою уряду Г. Брюнінга в боротьбі із посиленням нацистів. Меморандум був розісланий юристам та політичним діячам Франції та Німеччини. В деяких листах вказувалося на необхідність його публікації для масового ознайомлення з пропозиціями. У відповідях з Франції зазначалося про небезпечність початку перемов щодо такого великого плану в умовах політичної невизначеності в Німеччині напередодні виборів [12, с.144]. Висловлювались побоювання, що не всі європейські держави будуть зацікавлені в подібному перегляді мирного договору [12, с.159]. Як і проект Європейської партії, проект перегляду Версальського договору не знайшов підтримки серед політичних еліт. Е. Ерріо розкритикував ідеї проекту, оскільки вони означали територіальне розширення, економічне та політичне посилення Німеччини [12, с.145].

Таким чином, причини зрушень в ідеях та діяльності пан'європейського руху у 1932 р. стали наступні: по-перше, провал ініціативи А. Бріана в Лізі Націй щодо створення союзу європейських держав; по-друге, економічна криза в Європі; по-третє, посилення націоналістичних ідеологій в країнах континенту; по-четверте, погіршення відносин між Францією та Німеччиною. На цьому фоні відбулися ідейні зрушення в пан'європейському русі: по-перше, це відмова від орієнтації на еліти та формування нової стратегії діяльності – завоювання мас через створення континентальної партії та широку пропаганду (на зразок нацистської в Німеччині). По-друге, відбувся перехід від пасивної критики Версальського договору до конкретних пропозицій щодо його перегляду. Це сприяло частковій втраті підтримки руху у Франції. По-третє, збільшується увага до проблем економічного розвитку Європи (раніше значна увага приділялась політичному боку об'єднання). Ці зрушення в тих історичних умовах і визначили перелом в діяльності руху із тенденцією до його занепаду. Невдала спроба організації Європейської партії та перегляду Версальського договору 1919 р. ще раз продемонстрували, що в історичних умовах міжвоєнного періоду стратегія реалізації Пан-Європи «зверху», через підтримку відомих політичних діячів, була хибною. На той період часу це було неможливо у зв'язку із недовірою політичних лідерів Франції та Німеччини один одному, через небажання йти на компроміс та постійні звинувачення в прагненні встановити гегемонію однієї країни на континенті. З іншого боку, діяльність пан'європейського руху у 1932 р. продемонструвала різні підходи до розуміння шляхів реалізації європейської єдності.

Література

1. Бредихин, А. В., Лягуша, А. А. Панъевропеское движение в дискурсе второй мировой войны: попытка исторического анализа идеи объединения Европы / А.В. Бредихин, А.А. Лягуша // Историчні і політологічні дослідження. – Донецьк: Видання Донецького національного університету, 2009. – № 1. – С. 191-199.
2. Газін, В. П. «Пан-Європа» Коуденгове-Калергі: ревізія Версаля чи інтеграція Європи / В.П. Газін // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне: РДГУ, 2001. – Вип. 1, ч. 2. – С. 210-216.
3. Громова, А. В. Рихард Куденхов-Калерги и пан-европейское движение в 1930-е годы XX века: дис. ... кандидата истор. наук: 07.00.03. «Всеобщая история» / Громова, Анна Витальевна. – М.: 2008.
4. Віднянський, С. В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов – К.: Інститут історії України, 2009. – 376 с.
5. Панарина, Е. А. Развитие идеи европейской интеграции в первой половине XX века : дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.03 / Е.А. Панарина. – Ставрополь, 2006.
6. РГВА. Ф. 554-к, О.1, д.40.
7. РГВА. Ф. 554-к, О.1, д.41.
8. РГВА. Ф. 554-к, О.1, д.42.
9. РГВА. Ф. 554-к, О.4, д.39.
10. РГВА. Ф. 554-к, О.4, д. 177.
11. РГВА. Ф. 554-к, О.4, д. 178.
12. РГВА. Ф. 554-к, О.4, д. 362.
13. Системная история международных отношений в 4 т. События и документы. 1918 – 2000 / [Отв. ред. А. Д. Богатуров]. – М.: Московский рабочий, 2000. – Т. 1: События. 1918 – 1945. – М.: Московский рабочий, 2000.
14. Четырнадцать пунктов В.Вильсона об условиях мира из его послания Конгрессу от 8 января 1918 г. // Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918 – 2000 / Отв. ред. А. Д. Богатуров. Т. 2: Документы 1910 – 1940-х годов. – М.: Московский рабочий, 2000. – С. 27-28.

15. Чубарьян, А. О. Европейская идея в истории: проблемы войны и мира / А.О. Чубарьян. – М. : Муждународные отношения, 1987.
16. *Orluc, K. A Last Stronghold against Fascism and National Socialism? The Pan-European Debate over the Creation of a European Party in 1932 // Journal Of European Integration History. – Baden-Baden: NOMOS Verlagsgesellschaft, 2002 – Volume 8. – Number 2. – P. 23-43.*
17. *Théry F. Construire l'Europe dans les années vingt. L'action de l'Union paneuropéenne sur la scène franco-allemande, 1924-1932 / Franck Théry. – Geneve: Institut européen de l'Université de Genève, 1998.*
18. *Ziegerhofer-Prettenthaler A. Botschafter Europas: Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa - Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren / Anita Ziegerhofer-Prettenthaler. – Wien: Bohlau Verlag/Wien, 2004.*